

ІСТОРИЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

УДК 342.12(477)(09)

Костицький М. В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, академік НАПрН України, заслужений юрист України, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

УКРАЇНСЬКІ ВИТОКИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА «СРІБНОГО ВІКУ» (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

Проаналізовано особливості «срібного віку» філософії та філософії права в Росії й Україні. Визначено вплив «українського фактора», пов'язаного зі специфікою українського релігійного менталітету й світогляду, на становлення та розвиток зазначених наук у цей період.

Ключові слова: «срібний вік», право, філософія, філософія права, релігійно-філософське вчення, держава, мораль, релігія.

Філософією «срібного віку», або релігійно-філософським відродженням, називають період розвитку філософії в Росії останньої третини ХІХ – початку ХХ століття. Його визначають за аналогією до «срібного віку» в російській літературі цієї доби, оскільки філософія традиційно тяжіла до літературно-публіцистичних форм, а література – до філософії. Митці «золотого віку» російської літератури (О. Пушкін, М. Гоголь, Л. Толстой, Ф. Достоєвський та інші) не позиціонували себе як філософи, проте їхні твори трактували в літературознавстві та філософії також як філософські.

Філософами «срібного віку» вважають М. Бердяєва, С. Булгакова, М. Лоського, Л. Лопатіна, В. Соловйова, Є. Трубецького, С. Трубецького, П. Флоренського, С. Франка, Г. Шпета та ін. Цьому періоду притаманні суспільно-духовне спрямування філософії, пошуки «нової релігійної свідомості», «богошукання», церковне й суспільне оновлення, розчарування в

революційно-демократичному та нігілістичному рухах, занепад матеріалістичного й позитивістського напрямів у філософії.

Дослідники (передусім російські) здебільшого ігнорують «український фактор» ренесансу філософії в Російській імперії. Водночас у російській історії філософії Г. Сковорода, П. Юркевича, Б. Кістяківського та інших видатних діячів вважають «російськими» філософами. Однак у Росії лише у XVIII ст. виникли вищі школи, тому духовну та світську еліту формували вихідці з Києво-Могилянської академії. Відомих науковців за Петра I примусово було переведено з України до Росії (Г. Бужинський, С. Калиновський, В. Лащевський, Т. Лопатинський, Ф. Прокопович, Є. Славинецький, С. Яворський), а десятки українських учених-монахів відправлено викладати до Московської слов'яно-греко-латинської академії.

Переїхавши до Москви, Є. Славинецький заснував у Чудовому монастирі греко-латинську школу, ставши першим її ректором. Із 1687 року в Москві функціонувала Еліно-грецька академія, сформована на базі греко-латинської школи та школи при Богоявленському монастирі.

Предтечею релігійно-моральної філософії та філософії права (з якої й походить філософія «срібного віку») був відомий учений і митець Г. Сковорода. У його філософії, поряд із ученням про «дві натури», «три світи», «сродну працю», чільне місце посідає «філософія серця», або кордоцентризм. Це емоційно-вольовий підмурівок духу, сфера духовного життя людини, її душевний стан, основний символ індивідуальності людини [1, с. 941–971].

Послідовником ідей Г. Сковорода та фундатором філософії в Росії був П. Юркевич. Професора Київської духовної академії перевели для організації кафедри в Московський університет 1861 року, що свідчить про високий рівень ерудованості та професіоналізму цього вченого. Упродовж 1869–1873 років він був деканом історико-філологічного факультету цього університету.

Філософські погляди П. Юркевича суттєво вплинули на світогляд С. Булгакова, В. Зеньківського, М. Лоського, В. Соловйова, С. Трубецького, С. Франка, Г. Шпета та ін. Деякі з них безпосередньо були його студентами під час навчання в Московському університеті. Учення П. Юркевича ґрунтується на християнсько-теологічних ідеях, міркуваннях про єдність усіх

людей, про те, що філософія є справою всього людства, а не окремої людини. Він критикував матеріалізм і стверджував, що духовне не може бути похідним від матеріального. Учений був послідовником «філософії серця» Г. Сковороди. Його трактування свободи філософського духу гостро критикували «революційні демократи», передусім М. Чернишевський і його послідовники. Російська «прогресивна інтелігенція» переслідувала філософа за те, що його нібито прислано з Києва до Москви для розгрому матеріалізму (йому навішували ярлики «мракобіса»). Цю практику засвоїли вожді та чиновники радянського часу, зокрема В. Ульянов (Ленін). Формула «я не читав Пастернака (Солженіцина, Бердника, Стуса, Дзюбу), але засуджую його» звучала не лише на зібраннях «трудолюбивих», а й на засіданнях спілок письменників, художників, кінематографістів та інших митців упродовж десятків років.

Концепція кордоцентризму П. Юркевича полягає в тому, що саме в серці виникають бажання, воно є осередком волі, пристрастей та емоцій, усього доброго й злого в словах, думках, учинках. Серце є вмістилищем релігійності, віри, надії, любові, органом богопізнання та богоспілкування.

У праворозумінні П. Юркевич надавав перевагу природному праву, хоча позитивне право він не протиставляв природному. Учений розробив і читав курси «Філософія права», «Історія філософії права» і був першим на східнослов'янських теренах дослідником філософії права [2, с. 73–114; 3].

Водночас «срібний вік» філософії сприяв відродженню тенденцій, якими був означений розвиток російської філософії попереднього періоду (до XIX ст.), зокрема ідею месіанства російського народу, «Третього Риму», православного християнського вчення. Щодо цього С. Франк зазначав, що всі відомі російські мислителі були саме релігійними філософами. Філософії цього періоду притаманні містичний реалізм, онтологізм, антропоцентризм, історіософічність, моральність [4].

Цей головний напрям у філософії періоду «срібного віку» не перешкоджав розвитку неокантіанства, персоналізму, позитивізму, інтуїтивізму, марксизму та іншим течіям, що панували в XIX столітті. Однак визначальним було саме релігійно-філософське спрямування, що започаткувало нові ідеї

соборності, софійності, боголюдства, а на підставі їх – всеєдності (В. Соловйов) і російського космізму.

Фундатором «срібного віку» філософії та його релігійно-філософського стрижня був В. Соловйов (1853–1900). Його дід і прадід були священиками, а батько – видатним істориком, академіком і ректором Московського університету. По материній лінії В. Соловйов був близьким родичем Г. Сковороди. Навчався на історико-філологічному (де деканом був П. Юркевич, якого він називав своїм учителем) і фізико-математичному факультетах. Після захисту магістерської дисертації «Криза західної філософії» 1873 року здобував освіту в Московській духовній академії, а з 1827 року поїхав у наукове відрядження до Англії. Повернувшись на батьківщину, він став доцентом кафедри філософії Московського університету. Захистив докторську дисертацію «Філософські начала цілісного знання» (1880). Згодом викладав у Москві та Петербурзі, проте 1881 року залишив викладання внаслідок конфлікту з владою та керівництвом університетів. Найвідомішими його працями є «Читання про боголюдину», «Виправдання добра. Моральна філософія», «Філософські начала цілісного знання» тощо.

Правові мотиви у філософії В. Соловйова пов'язані з етичними, соціальними й історіософськими. Держава є посередником між ідеальною моральною свідомістю та суспільною практикою. Ці уявлення викладено в таких дослідженнях ученого, як «Значення держави», «Право і мораль» і «Виправдання добра. Моральна філософія». Главу 17 останньої праці присвячено моралі та праву, главу 19 – моральній організації людства загалом, главу 15 – кримінальному праву з моральних позицій. Мислитель розмежовує позитивне і природне право. Спершу виникло звичаєве право, що мало природноправове начало, пов'язане зі справедливістю. Природне право є раціональним і виявляється як всезагальна ідея права. На думку В. Соловйова, неможливим є відокремлене існування природного й позитивного права, вони спільно формують дійсне право. Свобода як ознака особистого є основоположною в праві. Вона разом із рівністю є передумовою існування будь-якого права. У контексті такого праворозуміння закон має відповідати праву, а оскільки право є нижньою межею моральності, то має враховувати і її норми. Тобто право

визначено як моральне явище. Водночас мораль і право різняться між собою, а саме:

1) вимоги морального закону є необмеженими та всезагальними, а закон обмежений і вимагає утримання від виявів злої волі;

2) моральні вимоги не визначають заздалегідь зовнішніх моральних дій, суб'єкт має сам обирати способи поведінки відповідно до них. Водночас юридичний закон визначає реальні певні дії, учинення чи невчинення яких вичерпує вимоги дотримання такого закону;

3) моральний закон передбачає добровільне дотримання його вимог, а юридичний закон передбачає прямий чи непрямий примус. Сутність права полягає в рівновазі двох моральних засад – особистої свободи та загального блага. Право є примусовою вимогою реалізації певного мінімального добра чи порядку, який не допускає вияву зла. Тобто право є втіленням примусової справедливості, посередником між ідеальним добром і злону дійсністю. Формою реалізації права є держава як суспільне тіло з певною організацією, що має єдину верховну владу. Держава монополює втілює право, охоплюючи верховну владу, її органи, субстрат держави (населення на певній території). Юридичний закон є загальноновизнаним, безособовим визначенням права або поняття про належну рівновагу між приватною свободою і загальним благом. Закону притаманні три основні ознаки, згідно з якими він:

– слугує публічним актом, який мусить бути доведений до відома народу;

– є конкретним (його норми стосуються певних відносин у реальному соціальному середовищі);

– може бути застосований у кожному окремому випадку, адже пов'язаний із санкціями або загрозою примусового чи навіть карального виконання.

Моральний сенс держави, згідно з ученням В. Соловійова, полягає в моральній і духовній організації людей, об'єктивній реалізації влади, підпорядкуванні насилля праву, свавілля – законності, хаосу – порядку. Такий зв'язок права й моралі є можливим у християнській державі. Мислитель, хоча й був прихильником приватної власності, задовго до реформ П. Столипіна стверджуючи, що моральне право вимагає обмеження сваволі на користь загального блага, критикував

капіталізм, соціалізм, стверджував, що економічна функція держави полягає в тому, щоб примусово забезпечити кожному мінімум матеріального добробуту як необхідну умову для існування людини. Праці В. Соловйова мали важливе значення для подальшого розвитку філософії загалом і філософії права зокрема. Його справедливо вважають предтечею цих наук [5, с. 48–78; 6].

Паралельно із філософією всеєдності, соборності, Софії, боголюдства (С. Булгаков, Л. Карсавін, П. Флоренський, С. Франк) у період «срібного віку» набуваючи поширення екзистенційно-персоналістські (М. Бердяєв, Л. Шестов), феноменологічні (О. Лосєв, Г. Шпет), неогегельянські (І. Ільїн), етико-антропологічні (Б. Вишеславцев) концепції, а також філософського символізму (С. Булгаков, О. Лосєв, П. Флоренський), російського космізму (В. Вернадський, М. Ситницький, М. Федоров).

Суттєвою ознакою «срібного віку» є онтологія на тлі інтуїтивно-феноменологічного підходу до істини. Переважно релігійним змістом означена філософія В. Зеньковського та Г. Флоровського. Трансцендентно-критичне спрямування мають філософські пошуки С. Гессена, І. Лапшина, Ф. Степуна, Б. Яковенка. Більшість представників «срібного віку» філософії 1922 року було вислано з країни, репресовано та знищено в радянських концтаборах.

Здобутки філософії цього періоду гідно оцінили на Батьківщині лише наприкінці 80-х років ХХ століття.

Видатним філософом-юристом аналізованого періоду був Б. Чичерін (1828–1904). Це представник старшого покоління вчених, який був також вихователем престолонаслідників Олександра III та Миколи II. Його вважали лідером російського лібералізму. Найвідомішими є такі праці Б. Чичеріна: «Позитивна філософія і єдність науки», «Історія політичних вчень», «Філософія права», «Курс державної науки», «Про народне представництво», «Власність і держава». Мислитель був послідовником філософів періоду німецької класичної філософії (І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля). Він навіть удосконалив славнозвісну гегелівську тріаду (теза, антитеза, синтеза), замінивши її на чотиричлен: (а) єдність, розподіл єдності на (б) загальне, (в) конкретне та (г) найвища й кінцева єдність обох.

Філософ доводить єдність законів розуму та буття. Водночас буття Абсолюту є не кінцевим (як у Г. Гегеля) етапом філософування, а початковим. Він ототожнює метафізичне

поняття Абсолюту з релігійним поняттям Божества. Розвиток людських ідей та інститутів Б. Чичерін пояснює як циклічний процес із позицій метафізики. Мислитель критикував емпіризм, матеріалізм, позитивізм, дарвінізм, утилітаризм та їхнє трактування права й держави.

Учений вважав, що юридичний і моральний закони мають спільне джерело – визнання людської особистості. Він стверджував, що право – це не лише нижня межа моральності, це самостійне начало, яке має власні корені в духовній природі людини. Вони і є підґрунтям людського співжиття. Моральність може доповнювати право там, де норм юридичного закону недостатньо, вона має стимулювати до дії за внутрішнім спонуканням, дії поза юридичною силою. Мислитель поділяв право на об'єктивне (закон, який визначає свободу) та суб'єктивне (моральна можливість, законна свобода що-небудь робити чи вимагати). Поєднання двох видів права дає підстави для висновку, що право – це свобода, яка визначена законом. Таке визначення тяжіє до позитивізму. Однак автор також констатував розбіжності між позитивним і природним правом, вплив першого на друге. Правду (справедливість) як складову права Б. Чичерін пов'язував із рівністю: у цивільному праві діє рівність арифметична, а в публічному та політиці – пропорційна. Наслідуючи І. Канта, Б. Чичерін щодо невідчужуваних, природних прав людини зазначає, що таким є свобода, а решта – похідне. Учений розширює гегелівське трактування сфер дії моральності (сім'я, громадянське суспільство, держава), додавши до них такі: сім'я, союз громадянський, союз церковний, держава. Ці союзи є розвитком начал будь-якого співжиття: 1) влади; 2) закону; 3) свободи; 4) мети. Філософ був прихильником еволюції російської самодержавної імперії до конституційної монархії. Розрізняючи право і закон, як і природне та позитивне право, Б. Чичерін у природному праві вбачав ідеал (моральний ідеал, «ідеальне право»), тож висловлював пропозиції щодо майбутнього реформування закону.

Моральний ідеалізм у правознавстві, обстоювання засад природного права мали важливе значення для розвитку філософії права та юридичної науки [7, с. 80–124, 233–250].

Іншим видатним філософом-юристом «срібного віку» був П. Новгородцев (1866–1924). Це також виходець з України. Після Катеринославської гімназії навчався на юридичному факультеті

Московського університету. Ґрунтовне вивчення німецької класичної філософії спонукало філософа до відродження природного права. Він очолював Московську школу «відродженого природного права». Філософсько-правове спрямування соціально-правової концепції П. Новгородцева – трансцендентальний ідеалізм, з позицій якого він заперечував матеріалістичну онтологію. Головне прагнення вченого полягало в утвердженні морального ідеалізму у філософії права.

Природне право дослідник тлумачить як вічне та невід'ємне право особистості, що має моральну сутність і характер абсолютної цінності. Такі міркування нашоухують на роздуми про самостійність етичного начала, яке пов'язане з моральною свідомістю. Він полемізував із В. Соловйовим, заперечуючи тотожність права і моралі, однак визнавав їхній зв'язок на підставі природничо-правової ідеї. Суть природного права полягає в «етичному критицизмі» (йому притаманне прагнення оцінювати факти з етичних позицій), у чому, власне, й полягає завдання філософії права. Природне право протистоїть позитивному як ідеал. У процесі історичного розвитку позитивне право як власне право чи правове начало, взаємодіючи з природним правом, мало би збагачуватися від останнього ідеєю правового закону як вияву ідеально-морального природного права. І хоча П. Новгородцев не визначав власне правовий зміст морального ідеалу, його творчий доробок сприяв відродженню ідей природного права та їхньому подальшому розвитку [8, с. 15–213].

Філософом права «срібного віку» вважають і князя Є. Трубецького (1863–1920). Він навчався в Московській та Калузькій гімназіях, на юридичному факультеті Московського університету. Викладав у Демидівському юридичному лицейі, а з 1892 року – у Київському університеті святого Володимира. Під впливом знайомства з В. Соловйовим магістерську й докторську дисертації мислитель присвятив релігійно-суспільним ідеалам західного християнства. У Київському університеті вчений викладав курси з енциклопедії права, історії філософії права. З 1906 року аналогічні курси він читає в Московському університеті. Згодом стає співорганізатором Московського релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова. У науковій творчості Є. Трубецького еволюціонував від нігілізму, позитивізму до «богошукання», досліджував природне право, вважаючи його взірцем для позитивного права. Важливого

значення вчений надавав впливу християнства на творення держави та права, заперечуючи тотожність християнства і права. На відміну від В. Соловйова, для якого любов є визначальною у взаєминах між Богом і людиною, для Є. Трубецького головною є свобода вибору (очевидно, пов'язаною з волею, якою Творець наділив людину). На цьому ґрунтуються міркування вченого про Софію як невіддільно пов'язану з Ісусом Христом мудрість і силу. Соловйовська ідея Всеєдності в Є. Трубецького пов'язана не лише з Буттям минулим, сучасним і майбутнім, у яких ця Всеєдність розвивається, удосконалюючись і поглиблюючись, а й з тим, що досягнення Всеєдності можливе як кінець світового історичного процесу [9, с. 229–380].

Ідеї Є. Трубецького істотно вплинули на філософські концепції С. Булгакова, П. Флоренського, М. Бердяєва, Б. Кістяківського.

Зокрема, Б. Кістяківський (1868–1920) народився в сім'ї професора юридичного факультету Київського університету святого Володимира. Закінчив історико-філософський факультет. Його світогляд сформувався під впливом патріотичних переконань його батька (О. Кістяківського), чоловіка його тітки (В. Антоновича), а згодом – М. Драгоманова й І. Франка. У зв'язку з переслідуванням російською та австрійською поліцією вимушений був переривати навчання й змінювати навчальні заклади (Київський, Харківський, Дерптський університети). 1895 року Б. Кістяківський виїхав до Німеччини, де в Берлінському університеті навчався на філософському факультеті. Там він студював філософію, соціологію, правознавство. Захистив дисертацію доктора філософії 1898 року й повернувся до Росії. Майже за два десятки років на Батьківщині йому зрештою присвоїли ступінь доктора державного права. Він став професором Університету святого Володимира, деканом юридичного факультету, а із січня 1919 року – академіком Української академії наук.

Мислитель досліджував зв'язок права з культурою, суспільством, державою, теоретико-правові та філософсько-правові проблеми. Не оминув увагою вчений і поняття права як внутрішнього, психологічного вияву, а також зв'язок права з мораллю. Він полемізує з Л. Толстим (який вважав будь-яке право безсумнівним злом і явищем аморального), ґрунтуючись на поглядах В. Соловйова. На думку Б. Кістяківського, «...істинна є правда, наділений моральним змістом». Мислитель також наголошував на тому, що філософія загалом і філософія

культури зокрема гарантують науковий синтез та впровадження правознавства в масив гуманітарних наук [10, с. 97–274; 11, с. 154–399].

До плеяди мислителів «срібного віку» належить і М. Бердяєв (1874–1948). Закінчивши Києво-Печерську гімназію, він вступив до Університету святого Володимира. Упродовж року навчався на природничому факультеті, а потім перейшов на юридичний. Був у засланні, жив протягом певного часу в Німеччині, Італії, Франції, Швейцарії. Слухав лекції в Гейдельберзькому університеті. Повернувшись до Росії 1904 року, став активним учасником громадського життя, написав низку філософських праць, редагував релігійно-філософські журнали «Новый путь» та «Вопросы жизни». За несприйняття більшовицького перевороту його разом із двома сотнями інших філософів, релігійних і громадських діячів було вислано з Росії [12, с. 496–509].

У своєму вченні мислитель виокремлював творчість і свободу; з ними він пов'язував рух, об'єктивізацію, трансцендентування, екзистенційний час. Свободу вважав «царством духу», яке протистоїть «царству природи». Він визнавав свободу первинною щодо Буття і не залежною від буття Бога. Тобто є первинна свобода, над якою Бог не має влади; свобода людини має абсолютне значення, її доля в історії – це божественна і людська трагедія [13]. Тому й держава в трактуванні філософа є виявом людської свободи, що створена в гріховному світі актом насилля. Держава є нехристиянським витвором і не відповідає людським інтересам. Філософ убачав небезпеку саме в ідеї суверенітету держави, суверенітету теократії, монархії, аристократії, комунізму. Не сприймав учений соціалізму, передусім соціалістичну державу в Росії, вважаючи соціалістичне вчення не теорією, а новим атеїстичним віровченням. На його переконання, комуністична суть марксистського вчення на практиці призводить лише до деспотизму та заперечення свободи [14, с. 70–90].

Таким чином, попри те, що «срібний вік» філософії та філософії права, який припав на останню третину XIX – початок XX ст., утверджувався на теренах тогочасної Російської імперії і значна частина філософів, громадських діячів, юристів, митців були росіянами, обґрунтованим вважаємо твердження, що предтечами розквіту філософської думки цієї доби були українці Г. Сковорода та П. Юркевич, інші видатні вихідці з України або ж українці за походженням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / Г. Сковорода; за ред. Л. Ушакова. – Харків: Едмонтон; Торонто: Канад. ін-т укр. студій, 2001. – 1400 с.
2. Юркевич П. Д. Вибране / П. Д. Юркевич. – Київ: Абрис, 1993. – 416 с.
3. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / П. Юркевич. – Київ: Укр. світ, 1999. – 756 с.
4. Франк С. Л. De profundis / С. Л. Франк // Антологія мирової політичної думки: в 5 т. Т. 4: Політична думка в Росії. Друга половина ХІХ – ХХ в. – М.: Мисль, 1997. – С. 614–621.
5. Соловйов В. С. Оправданіє добра / В. С. Соловйов // Сочинення. В 2 т. Т. 1. – М.: Мисль, 1988. – С. 47–548.
6. Соловйов В. С. Філософська публіцистика. Значення держави / В. С. Соловйов // Антологія мирової політичної думки. В 5 т. Т. ІV. Політична думка в Росії. Друга половина ХІХ – ХХ в. – М.: Мисль, 1997. – С. 295–303.
7. Чичерин Б. Н. Філософія права / Б. Н. Чичерин. – СПб.: Наука, 1998. – 656 с.
8. Новгородцев П. І. Введеніє в філософію права. Криза сучасного правосвідомості / П. І. Новгородцев. – СПб.: Лань, 2000. – 352 с.
9. Трубецької Е. Н. Енциклопедія права / Е. Н. Трубецької // Філософія та енциклопедія права в університеті Святого Володимира: у 2 кн. / за ред. І. С. Гриценка. – Київ: Либідь, 2001. – Кн. 2. – 448 с.
10. Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – Київ: Абрис, 1996. – 512 с.
11. Кістяковський Б. А. Філософія і соціологія права / Б. А. Кістяковський. – СПб.: РХГІ, 1999. – 800 с.
12. Тимошенко В. І. Теорія держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець ХІХ – початок ХХ вв.) / В. І. Тимошенко. – 2-е изд., доп. – Чернігов: Лозової В. М., 2014. – 624 с.
13. Бердяєв Н. А. Царство духа і царство кесаря / Н. А. Бердяєв. – М.: Республіка, 1995. – 383 с.
14. Бердяєв Н. Філософія нерівності / Н. Бердяєв. – М.: ИМА-пресс, 1990. – 288 с.

Стаття надійшла до редакції 06.02.2017
